THOMAS HYLLAND ERIKSEN

Tyranie okamžiku

2. VYDÁNÍ

Společensko-ekologická edice
Nakladatelství DOPLNĚK

2. kapitola

INFORMAČNÍ VĚK A JEHO PRŮVODNÍ JEVY

Pojem *informační věk* se už jistou dobu používá. Vysloví-li nějaká veřejná osoba termín *informační společnost*, většinou toto slovní spojení nenese žádný konkrétní význam – podobně je tomu u ostatních módních slov (například *globalizace, identita* a *kultura*). Občas člověk získává podezření, že politici takové termíny používají jako zaklínadlo, aby ukázali, že jdou s dobou, nikoli proto, aby pojmenovali jevy, kterými se dnešní doba liší od industriální společnosti. Je samozřejmě škoda, že se užitečná slova tak rychle opotřebují a přestanou být použitelná právě ve chvíli, kdy jsou nejvíce potřebná. Degradaci obvykle způsobí dobré úmysly: slovo zřejmě popisuje něco zásadního, a proto se často používá. Na druhé straně je klesající mezní užitečnost slov (tedy jejich nízká hodnota a zkracující se životnost) sama o sobě typickým příkladem symptomů, které jsou s informační společností spojeny. Vyvolání stejného účinku si žádá stále silnějších prostředků.

Pojem *informační společnost* tedy jinými slovy ztratil svůj význam právě kvůli informační společnosti. Fenomén, který pojmenovává, totiž reálně existuje. A pokud si děláme naděje na to, že dnešní dobu pochopíme, jeví se jako nejschůdnější východisko přechod od industriální k informační společnosti.

V několika posledních desetiletích se událo i mnoho jiných působivých změn. Tedy mělo by se spíše říci mnoho jiných, o něco méně působivých změn. Například ještě v roce 1980 neexistovala v Oslu jediná indická restaurace. V roce 2000 jich jen v nejbližším okolí mého bytu funguje alespoň půl tuctu. V románu Douglase Adamse **Holistická detektivní kancelář Dirka Gentlyho** z roku 1988 si hlavní hrdina hořce stěžuje, že v Oslu si nelze objednat pizzu s dodávkou do domu. Dnes už by to rozhodně neznamenalo problém; spíš by bylo těžké si vybrat mezi všemi těmi pizzami, čínským, indickým a kdovíjakým jídlem, které si můžete jak telefonem, tak po internetu v hlavním městě Norska objednat.

V bohatých zemích jsou dnes videopřehrávače a počítače pro lidi stejně běžnou záležitostí jako pro předcházející generaci televizor. Bankovní

pobočky byly buď zrušeny, nebo přestavěny tak, aby se zákazníci pokud možno nedostali dovnitř; šekové knížky zašly na úbytě a boom zažívá internetové bankovnictví. Standardním způsobem komunikace mezi teenagery se staly SMS zprávy a chat na internetu. Technologii SMS (Short Message System) až do poloviny roku 1999 téměř nikdo neznal; původně se měla využívat hlavně pro krátká upozornění na vzkazy v hlasové schránce. Pak ji objevili mladí lidé a začali pomocí této levné služby komunikovat. Počet SMS zpráv odeslaných v Norsku v říjnu 2000 byl stejný jako za celý předcházející rok, což znamená dvanáctinásobný nárůst.

21. století začalo v roce 1991

Výše popisované změny jsou samy o sobě nepochybně jen nepodstatným čeřením hladiny, souvisejí ovšem s hlubšími strukturálními změnami. Proto je nejen možné, ale v podstatě nezbytné prohlásit, že 21. století nezačalo v roce 2000 ani v roce 2001, ale někdy kolem roku 1991.

V roce 1991 se odehrály tři převratné události s dalekosáhlými důsledky. Za prvé se rozpadl Sovětský svaz. V návaznosti na to zmizelo i politické uspořádání světa, na které jsme byli zvyklí z poválečných let. Tehdy ve světě existovaly dvě supervelmoci, existovalo tedy také jasné rozdělení na politickou levici a pravici. USA reprezentovaly ideologii založenou na velké míře svobody a malé míře bezpečí (dokonce tak malé, že velká část obyvatel Spojených států vlastnila zbraň, kterou by se nerozpakovala použít, byla-li by jejich bezpečnost ohrožena). Sovětský svaz ztělesňoval pravý opak – velkou míru bezpečí a velmi málo svobody (tak málo, že člověka mohli zavřít do koncentračního tábora na Sibiři, pokud vyjadřoval otevřeně své názory). Tento základní rozpor se pak často převáděl do řady dalších dichotomií, například stát versus soukromá iniciativa, společenství versus jedinec, solidarita versus egoismus a tak dále. Přestože na Západě se sovětský systém zamlouval jen málokomu, přece jen představoval alternativní způsob organizace lidského života, odlišný pohled na lidskou povahu a jiné chápání společenského plánování, než jaké zosobňuje systém severoamerický. Většina politických hnutí světa se snažila zařadit někam mezi extrémní individualismus Spojených států a extrémní kolektivismus Sovětského svazu; politické debaty se odehrávaly v prostoru ohraničeném těmito dvěma krajnostmi. Ve chvíli, kdy jedna z polarit zanikla, zmizel i jasně definovaný prostor pro diskusi.

Další důležitou událostí byl rozpad Jugoslávie a války, jež následovaly. Tragédie na Balkáně nepřímo naznačily, že etnický nacionalismus a fundamentalismus mohou být minimálně krátkodobě mocnými silami působícími proti nadvládě USA a globalizaci. Války také upozornily na skutečnost, kterou badatelé už nějakou dobu tušili, totiž že s nástupem modernity se nevytrácí etnická ani jiná „prvotní" příslušnost. Elementární identita založená na zakotvení v místě a v rodových vztazích může život lidí nadále ovlivňovat, bez ohledu na úroveň dosaženého vzdělání či na počet televizních kanálů, jež mohou užívat; tyto formy identifikace ekonomická globalizace neoslabuje, nýbrž posiluje. Lidé se totiž častěji cítí jako oběti než jako rovnoprávní aktéři.

Rozpad Jugoslávie navíc ukázal, že kolektivní identita není dána jednou provždy a že se suverenitou a nedělitelností státu nelze v budoucnu najisto počítat. Jedním z dogmat poválečné mezinárodní politiky bylo, že je nepřípustné měnit hranice státních celků. To už dnes neplatí. Na drastickém případu Jugoslávie se projevilo, že existuje poptávka po společenstvích jak většího, tak menšího rozsahu, než jaký současné státy nabízejí.

Války na Balkáně byly navíc prvními v dlouhé řadě konfliktů bez jasné dělicí linie mezi *dobrem* a *zlem*. Ještě koncem 80. let dokázali západoevropští humanisté a moralisté k velké většině konfliktů zaujmout jasné stanovisko. Lidé obvykle podporovali osvobozenecká hnutí a utlačované národy v boji proti jejich utiskovatelům a supervelmocem. Ale koho tito humanisté podporovali během občanské války v Somálsku? Komu stranili ve Rwandě – Hutům, nebo Tutsiům? Jaký názor mají na občanskou válku na Srí Lance? Na Izrael a Palestinu se raději ani neptám. (Obě strany tohoto konfliktu měly dlouho přesvědčené zastánce; v průběhu 90. let však pronikla i sem značná dávka rozpolcenosti.)

Třetí důležitou událostí, kterou lze také časově zařadit zhruba do roku 1991, je komercializace internetu; tím se dostáváme k tématu této knihy. Internet existoval již od konce 60. let, do roku 1983 pod jménem ARPANET, ale nabízel jen velmi omezené využití. První uživatelé byli spojeni s armádním prostředím; o něco později vznikla akademická síť, hlavně v USA, a skupina počítačových nadšenců, kteří si vyměňovali soubory a informace pomocí takzvaných BBS, tedy jakýchsi elektronických nástěnek. Ovšem skutečný start internetu přišel právě kolem roku 1991.

Síť byla zpřístupněna veřejnosti, takže si běžní občané mohli zařídit internetový účet z domu a e-mail přestal být jen kuriozitou amerického univerzitního prostředí.

O pár let později se objevil World Wide Web, grafické rozhraní, které je pro mnohé v podstatě synonymem internetu. Své první setkání s WWW si dobře pamatuji. Stalo se to někdy koncem zimy roku 1993, kdy mi jeden z výpočetních techniků v kanceláři instaloval do počítače nové programy. E-mail už jsme v práci několik let sporadicky využívali, ovšem i ti z nás, kteří se o výpočetní techniku zajímali, měli o dalších možnostech této nové, globální sítě jen nejasnou představu.

Technik dvakrát klepnul na ikonu s názvem „Mosaic 1.0". „Tohle je novinka, jmenuje se to World Wide Web," řekl a prorocky dodal: „Za pár let to bude *bomba*." Vysvětlil mi základní principy – „URL", „http", „grafické rozhraní", „HTML" – a pak mi ukázal několik webových stránek. Byla mezi nimi univerzita v Adelaide a Knihovna amerického Kongresu. Aha, řekl jsem si, tady bych časem mohl najít seznamy povinné četby z jižní Austrálie nebo se podívat, jaké publikace mají v největší knihovně světa. Tomu říkám pokrok! „Zatím tam toho ještě moc není," dodal technik omluvně, „ale počkejte za nějakou dobu!"

Zbytek jistě znáte sami. Už na podzim téhož roku začal rapidně narůstat počet míst v síti (takzvaných domovských stránek, jak se jim dodnes říká). Vlastní domény si jako první zařídily počítačové firmy; po nich následovaly další, například nahrávací společnosti nebo některá nakladatelství; internetové stránky si vytvořily také univerzity. Vzhled webových dokumentů se rychle zlepšoval a množství informací rostlo. Kalifornský časopis *WIRED* – dodnes nejdůležitější kulturní periodikum pro čtenáře se zájmem o techniku – někdy v roce 1994 doporučoval, že chce-li jít člověk s dobou, musí si okamžitě založit osobní domovskou stránku. Mnozí to udělali. Zároveň se vyrojila spousta webových stránek zaměřených na různá okrajová témata: anarchismus, art rock, science fiction, náboženské sekty. Na nové médium se s vervou vrhli velcí i malí, mocní i bezvýznamní, vyznavači hlavního proudu i undergroundu.

World Wide Web měl okamžitý úspěch. Vylepšené verze kódovacího jazyka HTML spolu s novým programovacím jazykem Java umožnily ke stránkám přidat zvukový doprovod, umístit na ně animace, jakýkoli typ formátovaného textu, odpovědní formuláře a tak dále. Přenosová

rychlost stejně jako šířka přenosového pásma se postupně zvyšovala a roste i nadále. Nikdo přesně neví, kolik je na síti v současnosti vystaveno stránek, ale v době vzniku této knihy se jejich počet odhadoval na stovky milionů. Každé místo v síti („hostitel") může obsahovat jedinou stránku, nebo naopak celou řadu.

WWW představuje kvalitativně novou záležitost. Použijeme-li slova spisovatele Williama Gibsona, je web cosi jako nekonečný časopis nebo velká knihovna, ovšem podle mého názoru se web od knihovny v mnoha ohledech liší, i když odhlédneme od množství reklamy. V první řadě nejsou informace na internetu uspořádány abecedně ani podle jiného klíče. Jednotlivá témata a stránky se propojují náhodně. Web nemá ani hierarchickou strukturu; stránka je prostě stránka a domovská stránka kreativního studenta může být stejně zajímavá jako hlavní stránka firmy Microsoft. Navíc obě dvě zabírají na obrazovce úplně stejný prostor.

Jinými slovy, web představuje nesmírně demokratický a decentralizovaný systém. Díky tomu mají nejrůznější mocenské skupiny neustále nutkání ho nějak řídit či kontrolovat; doposud bezvýsledně. Na internetu je jak známo k dispozici značné množství pornografického materiálu, a když člověk hledá, najde i politické urážky a propagandu všeho druhu, navádění k trestné činnosti, nejrůznější excentrická prohlášení a nepřeberné množství reklamy. Někteří pesimisté se obávají, že internet postupně degeneruje na pouhé marketingové fórum; naštěstí se však mýlí. Stejně jako papírová média je web pouhý zprostředkovatel, prázdná nádoba, kterou můžeme naplnit jakýmkoli obsahem; sama o sobě však k vytváření obsahu také přispívá. Je to přesně naopak, než kdysi tvrdil vizionářský teoretik sdělovacích prostředků Marshall McLuhan; médium není totéž co jeho obsah, může ovšem myšlenku, poselství ovlivnit. Historie filozofie ukrytá na CD-ROMu, v románu či ve filmu nejen jinak vypadá ve srovnání s pěti sty stránkami suše psané publikace bez ilustrací – ona skutečně *je jiná*. Na rozdíl od tištěných médií se obsah webu neustále mění. Žádná firma, jež má alespoň minimum sebeúcty, se nespokojí pouze s tím, že by měla vlastní webové stránky – neustále totiž svou prezentaci *vylepšuje*. Nelze tedy zaručit, že stránka, kterou člověk najde na síti dnes, tam bude i zítra. Kontrola a aktualizace odkazů je proto jedním z nejdůležitějších úkolů správce sítě v organizacích po celém světě. Neustálá změna se stává pravidlem, nikoli výjimkou.

Počet uživatelů internetu se rychle zvyšuje. Koncem roku 2000 bylo „připojených" téměř 400 milionů lidí. Uživatele nalezneme na všech kontinentech, ale zastoupení v jednotlivých zemích je samozřejmě velmi nerovnoměrné. Počet uživatelů internetu však není přímo závislý na životní úrovni obyvatel (na rozdíl například od počtu automobilů). V Norsku pracovala v roce 2000 s internetem polovina obyvatel (tj. 2,3 milionu). O dva a půl roku dříve to byla pouze čtvrtina, tedy 500 000. V celé Africe se vyskytovalo jen o něco více uživatelů internetu než v Norsku. (Tento kontinent má přitom stokrát více obyvatel.) Odečteme-li však Jihoafrickou republiku, která je technologicky poměrně na výši a k internetu tam má přístup přes jeden a půl milionu lidí, připadá na celý světadíl méně než polovina uživatelů oproti kterékoli z nejmenších zemí Evropy.

Ke státům s nejvyšším podílem uživatelů patří v současné době USA, Kanada a skandinávské země, kde v roce 2000 internet využívala přibližně polovina obyvatel. V Británii to bylo asi 35 % obyvatel (v roce 1997 však jen 2 %); Slovinci (25 %) a Estonci (22 %) už v tomto ohledu předběhli i Francouze (15 %).

I nadále se zdá, že na webu zatím nikdo peníze nevydělává, ovšem očekávání jsou a budou vysoká. V zimě 1998/99 mělo internetové knihkupectví Amazon.com hodnotu středně velkého skandinávského města, například Trondheimu, i když jeho cena od té doby poněkud poklesla. Stále jde však o poměrně vysokou hodnotu, uvědomíme-li si, že firma ročně prodělává miliony dolarů a nevlastní nic – kanceláře, továrny, zásoby materiálu –, co by se dalo prodat. Hodnota firmy po pěti letech provozu sestává téměř výlučně z očekávání. Stejné je to se všemi ostatními internetovými společnostmi. Tak vypadá informační společnost.

V informační společnosti jsou i prasata kompatibilní s informačními technologiemi

Informační společnost není totéž co „postindustriální společnost", jak někteří tvrdí – tedy společnost, kde jsou nejdůležitějším produktem informace, nikoli průmyslové výrobky. Ve Spojených státech, které bychom rozhodně mohli nazvat informační společností, produkují tradiční průmyslová odvětví více než polovinu hrubého domácího produktu. Totéž platí také v Německu; pro ekonomiku Japonska hraje i nadále důležitější roli Toyota než Sony.

V informační společnosti naopak platí, že informační technologie hrají

Tab. 1. Počet uživatelů internetu

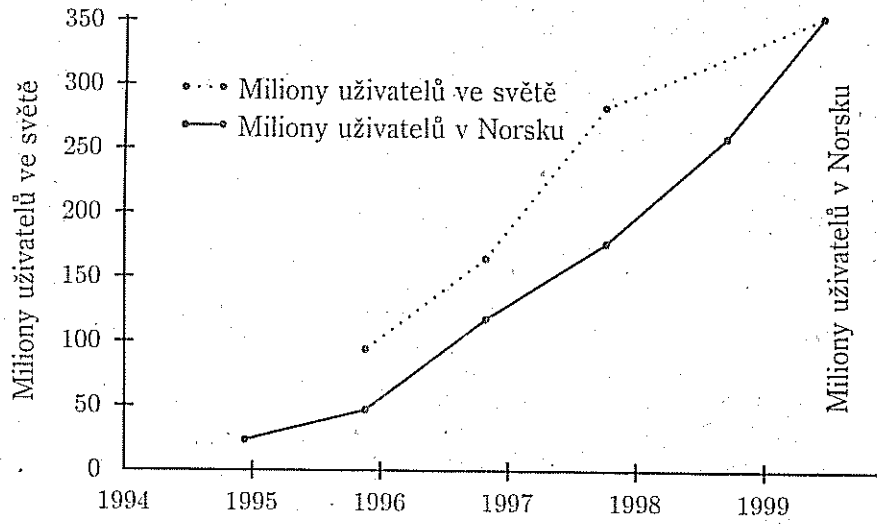

Zdroj: www.nua.ie

klíčovou úlohu ve všech typech výroby. Člověk, který sedí v supermarketu za pokladnou, musí zvládat počítačové technologie, ale už nemusí znát nazpaměť ceny zboží. Přestane-li fungovat čtečka optických kódů propojená s centrálním počítačovým terminálem, může se celý obchod zavřít. Mikroprocesory dnes vládnou skleníkům, dojicím strojům i automatickým dávkovačům krmiva. Zemědělci a zahradníci patřili v Norsku k těm profesním skupinám, které se problémů s přechodem počítačů na rok 2000 (tzv. syndromu Y2K) obávaly nejvíce. Ať chce člověk provést odstřel kamene v lomu, postavit loď, prodat pytlík bramborových lupínků, vyšetřit případ žhářství, operovat pacienta s anginou pectoris nebo přednášet úvod do sociální antropologie, vždy je při tom závislý na počítačových technologiích. Proto se z problému roku 2000 stal takový mýtus: přestože většina lidí správně tušila, že k žádné pohromě nedojde, byla fáma o možném zhroucení všech počítačů tak fantastickým zpodobením zranitelnosti současného světa, že přitahovala obrovskou pozornost. Co by se stalo, kdyby všechny počítače opravdu přestaly fungovat? Prasata na statku by nedostala ve správný čas nažrat, zastavily by se výtahy,

nepracovaly by mikrovlnné trouby a bankomaty by nerozlišovaly vklady a výběry hotovosti. Některé z nás v duchu napadlo, že jediné, co by ve společnosti nezkolabovalo, by byly... *počítače*. Většina softwarového vybavení osobních počítačů prošla totiž kontrolou a aktualizací dlouho před 1. lednem roku 2000. Problémy se týkaly hlavně starých, velkých počítačových systémů.

Existuje smyšlená historka o muži, který si chtěl nechat patentovat fantastický nový vynález, ničivou zbraň, o níž byl přesvědčen, že ji čeká velká budoucnost. Jeho zbraň nezabíjela lidi, nebořila domy, dokonce ani nerozbíjela okna, ale ničila veškerý papír. (Byla to mimochodem velmi humanistická zbraň – pravý opak neutronové bomby.) Byrokrat na patentovém úřadě se k vynálezu stavěl skepticky a muži doporučil, aby šel domů a ještě jednou si to rozmyslel. Vynálezce se nedal odbýt, tak mu byrokrat nakonec řekl: „Když jinak nedáte, vezměte si tento formulář, vyplňte ho a už tu neobtěžujte." „Tak vidíte!" triumfálně zajásal vynálezce.

Mýtus o problému roku 2000 je jen variantou této historky.

Kromě toho, že informace pronikly do všech odvětví výroby a služeb, staly se v ekonomice také nezbytným předpokladem úspěchu. Informace byly samozřejmě důležité odedávna. Ten, kdo věděl, jak zabít mamuta, aniž by se při tom zranil či přišel o život, nebo kdo uměl rozdělat oheň bez žhavých uhlíků, byl mocným mužem už za poslední doby ledové. „Společnost založená na znalostech" je sice nový pojem, ale na znalostech je založena v podstatě každá společnost. V ekonomice však v posledních desetiletích skutečně došlo k výrazným změnám. Svoji cenu pozvolna ztrácejí suroviny a stále větší část hodnoty výrobku spočívá v informacích. Hodnota materiálu v případě takového mikroprocesoru představuje přibližně 2–3 %. Zbytek jeho ceny tvoří výhradně informace. Uvedu další příklad: Microsoft, nejúspěšnější firma 90. let minulého století, produkuje výlučně výrobky, které je možno přenášet elektronicky, v balení vážícím méně než gram. (O generaci dříve zaujímala pozici Microsoftu firma General Motors. Její výrobky vážily čtyři tuny.)

Je všeobecně známo, že zpracováváním informací se ve svém zaměstnání zabývá čím dál více lidí. Samozřejmě se to týká lidí, kteří se živí psaním, mluvením a čtením – a v posledních desetiletích nás také značně přibylo. Ovšem akademičtí pracovníci, spisovatelé, weboví

designéři a novináři stále tvoří jen zanedbatelnou část obyvatelstva kterékoli země. V 90. letech nastal rovněž nepřehlédnutelný nárůst počtu nejrůznějších „informačních konzultantů", ale v každé zemi ještě pořád žije více zemědělců než lidí této profese. (Je však také pravda, že mnozí zemědělci působí zároveň například jako učitelé nebo zastávají funkci v místní samosprávě; bez zpracování dat se neobejde ani jejich zemědělská produkce.) Zpracování informací se nepozorovaně vplížilo i do činnosti lidí, kteří se dříve zabývali úplně něčím jiným. Stále více z nás tráví čas na poradách, telefonováním, vyřizováním faxů a e-mailů, dále psaním, čtením, archivováním a vyhazováním zápisů ze schůzí, vyplňováním formulářů, psaním výkazů a tak dále. Ze zprávy norské zdravotní pojišťovny z poloviny 90. let vyplývá, že 60 % finančních prostředků určených na zdravotnictví se využívá na nejrůznější formy zpracování informací. Počítačový odborník (a autor literatury science fiction) Jon Bing k tomu poznamenal: „To číslo by se mělo pohybovat tak kolem 4–5 %." Dodal ale, že neví, jak to udělat.

Informace se tedy staly hnací silou ekonomiky a stále větší část z nich se přenáší pomocí internetu. Když se v roce 1999 sloučily firmy America Online a Warner Brothers, převzala ve skutečnosti internetová společnost AOL zábavní společnost WB, nikoli naopak. Přestože má AOL ve srovnání s druhou firmou jen minimální zisky, její hodnota na burze byla téměř dvojnásobná.

V informační společnosti je těžké osvobodit se od informací

Jako spotřebitele a řadové občany nás informační společnost ovlivňuje v mnoha směrech. V našem okolí se pohybuje ohromné množství informací. Je jich dostatek pro každého, což nás odlišuje například od industriální společnosti, ve které lidé zažívali skutečný nedostatek informací (z těch dob také pochází obrazné vyjádření „hlad po informacích").

Můj otec se narodil ve 30. letech minulého století. Pocházel z dělnického prostředí a jeho rodina doma neměla mnoho knih. Když vyrostl a začal vydělávat, nemohl se knih nasytit. Z knihkupectví si vždy šťastně odnášel jednu či dvě plné tašky, a jakmile přišel domů, postavil je do regálu a začal číst první z nich. Já jsem se narodil v 60. letech, a opomenu-li fakt, že z výše zmíněných důvodů pocházím z rodiny, kde bylo knih příliš, žiji navíc v informační společnosti. Jestliže navštívím knihkupectví,

považuji za úspěch, když tam strávím alespoň půl hodiny a podaří se mi odejít s prázdnýma rukama. To totiž dokazuje, že osobní informační filtry fungují, jak mají. Informací je příliš, nikoli málo. A jejich množství se neustále zvyšuje. Počty přírůstků Norské národní knihovny zahrnují široké spektrum publikací – filmy, knihy, periodika, pohlednice, CD-ROM, téměř vše, co kromě elektronických zdrojů v Norsku vychází. Za posledních sedm let se počet přijatých tiskovin zdvojnásobil. V roce 1998 to bylo 100 008 titulů, v roce 1991 pouze 48 400. A to mluvíme o zemi s méně než 5 miliony obyvatel.

Největším uměním tedy je ubránit se 99,99 procentům všech nabízených informací, které nejsou potřeba (a samozřejmě beze zbytku zužitkovat tu poslední setinku).

Nejlépe se průvodní jevy informační společnosti podařilo popsat téměř před třiceti lety spisovateli, jenž si první počítač pořídil až někdy v 90. letech. Mám na mysli povídku známého norského autora Tora Åge Bringsværda **Muž, který sbíral 1. září 1972.** Vypráví o muži, který jednoho dne zjistí, že na světě je příliš mnoho informací. Ať se člověk snaží, jak chce, nikdy se mu nepodaří vědět všechno. Proto se rozhodne, že získá přehled alespoň o jednom jediném dni, tedy o 1. září 1972. Zbytek už ho pak nemusí zajímat. Vyhrne si rukávy a pustí se do práce. Koupí všechny norské a skandinávské noviny, objedná si nahrávky vysílání veškerých rozhlasových stanic, pak pokračuje novinami a ostatními tiskovinami v cizích jazycích; při tom zjistí, že se bude muset přihlásit na jazykový kurz... Povídka končí tragicky. Po mnoha letech sběratelského úsilí vypukne v hrdinově bytě, který je tou dobou až po strop naplněn věcmi týkajícími se 1. září 1972, požár. On sám skončí v nemocnici, ovšem kvůli nesouvislým výrokům o prezidentu Nixonovi a olympijských hrách v Mnichově ho personál považuje za nebezpečného šílence.

O pár let později se Bringsværd k tématu vrátil z jiné strany. V úvodní pasáži románu **Ospalcova bezútěšná snídaně** se setkáváme s Felixem Bartholdym, který stojí před jedním z newyorských knihkupectví, v každé ruce třímá těžkou tašku s knihami a v kapse má účet. Felix Bartholdy potěžkává nákup a vypadá to, že pod tíhou svých předběžných propočtů psychicky zkolabuje. K náhodným kolemjdoucím pronese: „Tohle všechno jsem si právě koupil. *Ale může mi někdo říct, kdy to sakra stihnu všechno přečíst?*"

Bartholdy pokračuje ve svých matematických úvahách: „Už od dřívějška mám doma přes deset tisíc knih. Zhruba čtyři tisíce z nich jsem ještě nestihl přečíst. Obvykle čtu dvě knihy týdně. Dvě knihy týdně, to je 104 knih za rok. Než se prokoušu těmi čtyřmi tisíci svazky, co mám doma, bude mi to trvat asi 40 let. Teď je mi 43 let. Ve chvíli, kdy dočtu všechny knížky, které už teď mám, bude mi 83 let. A to není všechno..." – zamotá se mu z toho hlava, musí se opřít o zeď a šeptá: „A kupuji pořád další. Strádám je. Hromadím všechno, na co přijdu. Jsem tím postižený. Nakupuji alespoň pětkrát víc knih, než kolik stihnu přečíst."

S Felixem Bartholdym to nedopadne dobře; je typickým ztělesněním své doby. Dá se říci, že svoji dobu dokonce o několik desítek let předběhl (román vyšel v polovině 70. let). Žije v čase bez internetu a bez digitální televize, v čase, kdy na světě ročně vychází pouhých 550 000 knih (tento údaj Felix znal). Dnes se jedná o téměř dvojnásobek. Felix je ovšem typickou obětí informačního zahlcení. Má-li se utkat s oceánem tvořeným záplavou informací, nepokouší se naučit plavat. Nedá si ale pokoj, dokud celé moře nevypije, chudák.

V počátcích moderní doby, kdy Evropou cestovali vzdělanci s nejrůznějšími osvětovými přednáškami (nejčastěji určenými dělníkům či ženám v domácnosti), kdy odbory pro své členy organizovaly socialistické čtenářské spolky a stát podporoval ambiciózní vzdělávací programy zaměřené na vše od antikoncepce po nebezpečí kouření, se všeobecně soudilo, že většina lidí potřebuje rozšířit své znalosti. Mít vědomosti znamenalo mít moc; minimálně moc nad vlastním životem. To v zásadě platí dodnes, ovšem rozdíl tkví ve skutečnosti, že dnes už nemáme znalostí nedostatek, ale přebytek. Dnes už nejde o to, aby se člověk zúčastnil co nejvíce různých přednášek, zhlédl co nejvíce filmů, měl doma na polici co nejvíce knih. Přesně naopak: cílem vzdělaného člověka v kterékoli z bohatých zemí světa by mělo být úsilí navštívit co nejméně přednášek, vidět co nejméně filmů a vlastnit pokud možno minimum knih – v podstatě zredukovat konzumaci médií jen na to nejnutnější.

Informací není málo, ale příliš mnoho. Kdo chce pochopit dobu, ve které žije, sám sebe nebo cokoli jiného, neměl by se snažit opatřit si všechny možné informace. Výsledek by byl stejný jako pořídit si telefonní seznam celého světa a encyklopedii o 10 000 svazcích a obě knihy začít číst od

první stránky. Ani kdyby člověk četl celý život, nedostal by se dál než k Abrahámovi a amébě. Stejný problém měl Felix Bartholdy; a jde zřejmě o největší výzvu, před kterou je člověk v informační společnosti postaven.

Někdy se celkem oprávněně říká, že dnešní generaci chybějí věci, o nichž naši prarodiče nikdy neslyšeli. Zdá se, že dnes postrádáme hlavně nedostatek informací.

V takové situaci se objevuje naléhavá potřeba třídění. Jak odlišit zrno od plev, podstatné od nepodstatného, informace od dezinformací, vědomosti od pitomostí, když se nám nabízí neomezené množství úplně všeho? Jak můžu v noci klidně spát, jestliže jsem přes den odfiltroval 99,99 % informací, jež jsem mohl prozkoumat – jak si můžu být jistý, že ta poslední setinka, kterou využívám, je skutečně ta nejzásadnější, když jsem se zbytkem informací vůbec nezabýval?

V dávných dobách bylo odpovědí na otázky tohoto typu solidní vzdělání, jasná osobní identita nebo vyprofilované zájmy. Dnes už džungle natolik zhoustla, že člověk musí být skutečně tvrdohlavý a odhodlaný, aby se v jakémkoli tématu zvládal orientovat. Dokonce ani badatel státem placený za to, že bude zkoumat například teorii chaosu, není schopen obsáhnout všechno, co o tomto předmětu bylo napsáno, třebaže se omezí pouze na anglicky psanou literaturu. Názvy děl a resumé nepochybně ano, ale souvislé texty? Na to zapomeňte. Ve frontě čekají další úkoly. Následující okamžik parazituje na tom současném.

V dnešní době jsou tedy nejrůznější filtry, navigační programy a organizující principy nesmírně důležité. Nebo že by snad nebyly? Je to snad tak, že si stále více lidí zvyká na život, v němž se míhají útržky informací bez jasného zacílení či vnitřní souvislosti – a mají pocit, že je to tak v pořádku? Mám podezření, že právě taková situace brzy nastane. Pokud by to byla pravda, máme před sebou problém, který nesouvisí pouze s časovým presem každého z nás, ale s budoucností celé naší civilizace.

V informační společnosti se volná místa zaplňují rychlým časem

Z všeobecně dostupných statistik můžeme odvozovat, že čtenář této knihy pravděpodobně snídává kukuřičné lupínky, nikoli ovesnou kaši, a denně spíše zběžně prolétne noviny, než aby od začátku do konce pozorně pročetl článek v časopise. Je vysoce pravděpodobné, že dotyčný vlastní mobilní telefon, že si v průběhu posledních deseti let zvykl používat

fax a e-mail, má v kanceláři i doma telefonní záznamník a že mnohokrát v průběhu posledního týdne zmáčkl ve výtahu ono tlačítko, kterým se dveře zavřou o několik sekund dříve, než by se to provedlo automaticky. Předpokládejme, že při každém použití tohoto tlačítka člověk ušetří pět vteřin. Pokud by jezdil výtahem čtyřikrát denně (na cestě do práce a z práce, na oběd a z oběda), pět dní v týdnu, znamenalo by to úsporu jednoho sta vteřin týdně. Měsíčně to dělá asi šest a půl minuty a za rok by člověk v ideálním případě ušetřil už více než hodinu! Jak by ji mohl využít? Dovolte mi předložit několik návrhů.

- Bude hodinu relaxovat hraním počítačových her nebo sledováním zábavného programu v televizi.
- Bude čekat na zpožděné letadlo.
- Přečte pět výtisků bulvárních novin od začátku do konce.
- Dojede z Prahy do Kolína.
- Půjde si zaběhat.
- Pohovoří se svými dětmi o jejich budoucnosti nebo se svými rodiči o jejich minulosti.
- Naučí se časovat deset španělských sloves.

Takový seznam by samozřejmě mohl zaplnit celou knihu. Nedá se přesně určit, která z hodin znamená právě tu ušetřenou. Čas sám o sobě je totiž prázdný. Uspořenou hodinu lze tedy zařadit kamkoli, nejedná se o žádný konkrétní časový úsek. Chci nicméně dodat, že hodinu člověk spotřebuje také čekáním na výtah a ušetřené vteřiny velmi rychle promrhá, jestliže musí čekat na výtah, který po cestě dolů zastavuje v každém poschodí.

Všechno se zahušťuje. Prostoje se zaplňují. Všeho je najednou víc a v podobné situaci člověka uspokojuje, podaří-li se mu tu a tam ušetřit několik vteřin (například ve výtahu) nebo získá-li najednou hodinu volna, protože byla odvolána nějaká schůze. Stále více z nás se poznává v manicky produktivním filozofovi Jean-Paulu Sartrovi, o kterém se říká, že nosil mokasíny, aby nemusel ztrácet čas zavazováním tkaniček.

V informační společnosti už nedostatkovým zbožím není železná ruda nebo pytle s obilím, ale *pozornost cílové skupiny*. Všichni, kteří pracují s informacemi – od hlasatelek, jež předpovídají počasí, po univerzitní profesory –, soupeří o ty stejné vteřiny, minuty a hodiny života jiných lidí. Na rozdíl od hmotných předmětů informace nezmizí, když ji někomu

předáte. Člověk ji má, poskytne ji někomu dalšímu, ale zároveň mu zůstane. To znamená, že každá společnost obchodující s informacemi má v podstatě sklad zboží, který nikdy nemůže být prázdný. Zboží však může zastarat a tím přestane být prodejné, což se v poslední době stává čím dál častěji a rychleji.

Pro příslušníky takové společnosti (někdy se nám také říká „zákazníci") nejsou nedostatkovým zbožím židle a stoly, uzená šunka nebo vycpané bizoní hlavy (přestože tyto produkty se budou i nadále prodávat), ale *možnost ovládat, řídit vlastní čas*. Zvenčí se nám ustavičně vnucují informace; jsou agresivnější a je těžší vyhnout se jim než například vycpaným bizoním hlavám. Všude se jich vyskytuje stále více. Boj o volné vteřiny je v plném proudu.

Nejde jen o telefony s funkcí WAP (Wireless Application Protocol) nebo o bezdrátové připojení k internetu. Ty tvoří pouze část celého problému, nicméně dosti důležitou část: zmíněná média jsou poměrně nová, rozšiřují se závratnou rychlostí a nikdo přesně neví, jak budou technologie tohoto typu fungovat za tři, čtyři či pět let – zda se budeme k síti připojovat primárně přes televizi, kapesní počítače či mobilní telefony nebo budeme využívat hlavně monitor počítače jako dnes. Zatím to vypadá tak, že informace působí coby nakažlivé dobro (či zlo, to záleží na úhlu pohledu). V posledních deseti patnácti letech totiž došlo k velkému nárůstu jak hlasových telefonických služeb (nejen na mobilních, ale i pevných telefonních linkách), tak počtu vydávaných knih i televizních stanic. K tomu se vrátíme později.

Technologické změny nakonec vždy způsobí něco jiného, než se zpočátku očekávalo

Jde o vztah mezi technologií, společností a kulturou. O tomto vztahu by se dalo říci mnohé, pro začátek se musíme spokojit s tím, že je velmi komplikovaný. Snadno lze dělat ukvapené závěry o „efektech" technologických inovací, ať už se jedná o psací stroj, televizi či cokoli jiného. Takové úsudky bývají vždy chybné. Skutečnost je mnohem komplikovanější a technologické změny se mohou vydat nejrůznějšími směry. Většina dobrých autorů science fiction, včetně geniálních vizionářů jako J. G. Ballard nebo William Gibson, píše téměř výhradně o *vedlejších účincích* technologií, tedy o tom, jak jsou zneužívány zločinci, jak přivedou svět do záhuby či jak promění uvažování lidí způsobem, který nikdo

nedokázal předvídat. Spisovatelé mají přehled o kulturní historii a vědí, že technologické inovace v minulosti přinesly mnohem pronikavější, a často úplně jiné výsledky, než jejich vynálezci předpokládali.

Tak například telefon. Nehledě na to, že mnozí tento vynález zpočátku považovali za hračku bez praktického využití, málokoho napadlo, že telefon během krátké doby změní sídelní struktury. Měl vliv především na skupiny obyvatel, které musely být v pravidelném a častém kontaktu se svými kolegy či zákazníky. Než se telefon začátkem 20. století ujal ve středostavovských domácnostech, bydlívali profesionální politici v určitých čtvrtích pohromadě. Bylo to praktické, protože se mohli po večerech scházet a „diskutovat v kuloárech". Jakmile se objevil telefon, mohli najednou bydlet kdekoli a mnozí se z městských center odstěhovali.

Dalším příkladem je psací stroj. První mechanický psací stroj vynalezl dánský farář Hans Rasmus Johann Malling Hansen v roce 1867 a říkalo se mu *Mallingova psací koule*. Nový vynález měl usnadnit psaní slepým a silně slabozrakým. Jedním z těch, kteří si stroj krátce po uvedení na trh koupili, byl Friedrich Nietzsche, jenž měl sám velké problémy se zrakem. Někteří tvrdí, že krátké, aforistické věty jeho „pozdního stylu" jsou ovlivněny právě použitím psacího stroje. On sám píše v dopise z roku 1882, že „nástroje, kterými píšeme, mají vliv na naše myšlenky".

Zavedení psacího stroje způsobilo v krátkém čase revoluci v produkci textů. Houfy sekretářek se staly symbolem efektivity rozvinuté industriální společnosti a vydávání textů se zrychlilo a zjednodušilo. Dříve tiskaři spotřebovali spoustu času a energie luštěním nečitelných rukopisů. Zároveň psací stroje přispěly k anonymizaci psaného textu. V době e-mailu je fascinující číst dopis, který roku 1893 obdržel Bjørnstjerne Bjørnson od Christena Collina a který byl napsán na stroji. V úvodu dopisu se autor omlouvá, že se rozhodl psát tímto způsobem „v naději, že to bude vašim očím příjemnější"; má totiž pocit, že strojem psaný text v sobě má cosi neosobního a průmyslového.

Psací stroj, původně tedy vyvinutý jako pomůcka pro zrakově postižené, s sebou přinesl řadu dalších změn: měl vliv na dělbu práce (a na vznik nového ženského zaměstnání, sekretářky), vedl k větší rychlosti a přesnosti při psaní, přispěl k anonymitě a odstupu pisatele od textu a nepochybně vyvolal změny ve způsobu uvažování, i když to nelze přesně změřit. Paul Virilio, nejdůležitější současný myslitel píšící

o rychlosti, trvá mimochodem na tom, že psát se má rukou. Všechny své knihy napsal perem. Jen tak se rychlost psaní přizpůsobí rytmu jeho myšlenek.

Jaké průvodní jevy má počítačová editace textů? V 80. letech minulého století, než se Windows a Word postupně postaraly o to, že uživatelská rozhraní většiny osobních počítačů začala vypadat velmi podobně, existovaly mezi Macintoshem a PC markantní rozdíly. Když člověk zapnul Macintosh, na obrazovce se objevil obrázek psacího stolu; pomocí klikání myší se dostal dál. Textový editor fungoval metodou WYSIWYG (What You See Is What You Get, tj. co uživatel vidí na obrazovce, odpovídá reálnému dokumentu), včetně správných fontů, případně odsazení od kraje papíru apod. PC naopak uživatele přivítalo pozdravem „A>", případně „C>", měl-li člověk v počítači hard disk. Písmo se zobrazovalo oranžově či zeleně na černém pozadí. V textovém editoru (který se obvykle jmenoval WordPerfect) byl k dispozici jediný ubohý font; veškeré úpravy dokumentu (odsazení od kraje papíru, písmo Helvetica o velikosti 12 bodů, řádkování jeden a půl a podobně) se objevily až ve vytištěné verzi. Studie amerických studentů z té doby prokázala, že uživatelé PC pravidelně odevzdávali lepší eseje a další psané texty než ti, kteří používali Macintosh. Díky tomu, že tento typ počítače umožňoval vytvářet typograficky „hotové" texty, získali tito studenti pocit, že práce je připravena k odevzdání, mnohem dříve, než tomu ve skutečnosti bylo. Studie také doložila, že technologie ovlivňuje i výběr tématu (u prací, které měly zadání volné). Uživatelé PC volili spíše vážná témata, jako je právo, politika nebo ekonomika, zatímco Macintosh studenty inspiroval k textům o osobnostech ze zábavního průmyslu či ze sportu. Testovací skupina třináctiletých dětí víceméně zvládala číst texty vytvořené na Macintoshi, ovšem textům z PC nerozuměla, protože byly psány příliš komplikovaným jazykem. Výzkum bohužel neříká, zda existovala nejdřív slepice, či vejce, totiž zda uživatelé Macintoshů nebyli dětinštější a kreativnější už *před tím*, než se pro jednu z počítačových technologií rozhodli.

Textový editor navazuje na logiku psacího stroje a prohlubuje ji. Vzdaluje pisatele od textu a stírá rozdíl mezi autorem díla a typografem. Proces psaní je tak snazší než dříve; textové editory nesou tím pádem svůj díl viny na nárůstu produkce textů v posledních letech.

Karel Marx kdysi napsal, že „díky ručnímu pohonu vznikla společnost

s feudálními pány, díky parnímu stroji společnost s průmyslovým podnikatelem". Touto často citovanou větou se Marx stal mluvčím směru zvaného *technologický determinismus*, jenž hlásá, že vývoj technologie automaticky vede ke konkrétním změnám společenského řádu. Všichni, kteří se tomuto tématu věnují, včetně Marxe a jeho pozdních děl, už nemají tak jednoznačný postoj. Technologie má vedlejší účinky a vždy se zapojuje do již existujících kulturních souvislostí, takže je těžké s jistotou předpovědět, jakým způsobem bude využívána. Proto bychom měli být opatrní a zdržet se odvážných obecných závěrů o tom, co s naší společností v posledních letech dělá například internet nebo nízké ceny letenek. Ovšem opačný extrém, tedy představa, že technologické inovace nemají na společnost vůbec žádný vliv, by byla stejně nesmyslná jako domnívat se, že například internet převrátí celý dnešní svět na hlavu. Změny způsobené počítačovými sítěmi jsou patrné už dnes a tato kniha je napsána z pohledu, který má blíže k technologickému determinismu než k jeho opaku.

V 21. století znamená „svobodný" totéž co „zranitelný"

Revoluce v informačních technologiích je nedílnou součástí a hnací silou mnohem zásadnějších změn, které se daly do pohybu během 90. let minulého století. Tato doba krátce po skončení studené války byla pozoruhodná, a nejasná. Vzpírala se pochopení. Někdy se říká, že pád železné opony a konec studené války s rozkvětem informačních technologií souvisí, a tento názor zní přesvědčivě. V 80. letech minulého století se významně začaly rozvíjet možnosti volné komunikace přes hranice států a autoritativní vlády měly stále větší problém kontrolovat přístup obyvatel k informacím. Jednostranné propagandistické státní mašinerii se v informační společnosti nedaří (zatímco jednostranná finančně výnosná propaganda ve stejných podmínkách vzkvétá mnohem lépe). Jakmile opozice dostala možnost dorozumívat se mezi sebou i s vnějším světem pomocí elektronických médií, bylo rázem snazší získávat informace a organizovat jakékoli akce. Obyvatelé celé východní Evropy se tak rychle dozvěděli o otevření hranic mezi Maďarskem a Rakouskem, o liberalizaci bulharské komunistické strany na podzim roku 1989 nebo o tendencích k radikálním změnám v Gorbačovově Sovětském svazu. Když 9. listopadu téhož roku padla berlínská zeď, zhroutily se komunistické režimy jako kostky domina.

Příčiny pádu komunismu jsou komplikované a na podrobnou analýzu zde nemáme prostor. Není však pochyb o tom, že *rychlost* změn s vývojem informačních technologií přímo souvisí.

K pádu berlínské zdi došlo na přelomu 80. a 90. let, což je podle mého počítání začátek 21. století. Televize, telefon a internet jsou stále běžnější po celém světě. Jen několik kuriózních států, jako například Severní Korea či Barma, se pořád ještě zuby nehty pokouší ochránit své obyvatele před impulsy zvenčí. Chlapecké gangy na ostrově Mauricius inspirují k páchání násilné trestné činnosti filmy o Rambovi, zatímco nespokojené skupiny občanů na celém světě čerpají nápady z televizního zpravodajství o Severním Irsku a Palestině. Myšlenky se šíří rychleji a rychleji. Všichni obyvatelé světa o sobě navzájem získávají mnohem více informací a je (proto?) stále těžší udělat si na dobu, ve které žijeme, nějaký jasný názor. Scény se mění příliš rychle, stabilita z doby studené války je pryč. Politické rozdělení na levici a pravici přestalo být zřetelné. Proti přistěhovalcům se staví jak sociální demokracie, tak pravicové strany. Levice se uchyluje ke konzervativismu a nostalgii, přestože v uplynulých 200 letech bylo jejím historickým úkolem prosazovat změny. Politika v mnoha zemích se v poslední době daleko více točí kolem formy a stylu, nikoli kolem skutečných myšlenek a vlastního obsahu politických prohlášení. Rozdíly mezi konzervativními a sociálnědemokratickými stranami jsou stále méně zřetelné. Politické dělení vede podél linií, které ještě nejsou jasně vyznačeny, a historická levice hledá nová a přesvědčivá témata, za něž by mohla bojovat.

Bipolární svět, kde USA a Sovětský svaz ztělesňovaly jasné protipóly, byl nahrazen světem, kterému zbyl už jen jeden pól. Ten má název tržní liberalismus a individualismus a ohání se slogany jako flexibilita, svoboda a otevřenost. Opozice je roztříštěná a nekoordinovaná. Informací máme všichni více než dost, ale scházejí nám k nim spolehlivé třídicí mechanismy.

Novou éru charakterizují dva mnohoznačné termíny, *otevřenost* a *různorodost*. Tato slova v hovoru obvykle vyznívají pozitivně, avšak zdání někdy klame. Typickým výsledkem otevřenosti je nejasná identita. Spoustě lidí přestává být zřejmé, koho vlastně vidí, když se na sebe ráno dívají do zrcadla. Národní příslušnost už v době globalizace pozbývá váhu, kterou kdysi mívala; pro mnohé představuje národnost irelevantní a zastaralý

pojem. Pohlaví zůstává v podstatě stabilní, ale nikdo už vlastně neví, co to znamená být muž, nebo žena – tyto role se proměňují rychleji, než stíháme sledovat. Objektivním měřítkem přestává být i věk; v seznamovacích inzerátech můžete najít formulace typu „mladík, 40 let". Z odborů a politických stran se v posledních letech staly mocné molochy, které člověku sice mohou být ku prospěchu, ale nepředstavují bezpečný přístav. Neustále vznikají nové pojmy pro kolektivní identity, z nichž některé svou podstatou kolektivnost vylučují: městská, hybridní, nomádská, globální identita. Není nutné si je pamatovat. Termíny jsou stejně přechodné jako fenomény, jež popisují.

Nová doba je osvobozující i frustrující, fascinující i hrozivá. Vznikají nové formy *zranitelnosti*. Díky globálnímu rozšíření sítí se vše od počítačových virů po syntetické drogy, vražedné zbraně a destruktivní myšlenky rozmáhá mnohem svobodněji než dřív, rozmnožuje se a může to mít nedozírné důsledky (říká se tomu „efekt motýlího křídla"). Kdyby veškeré počítače selhaly, budeme bezmocně chyceni ve vlastní pasti; je naivní si představovat, že se člověk vrátí zpět ke psaní husím brkem a vše bude jako dřív. (Nová „flexibilita" v některých ohledech vlastně znamená ztrátu flexibility.) Naši dobu charakterizuje *nová politika*, jejíž vztah mezi globálními a lokálními silami, mezi kořeny a impulsy, mezi tradiční kulturou a multietnickou realitou všedního dne mění náš přístup k životu, který už nezapadá do starých schémat. Mnozí lidé se tak dostávají do nové *existenciální situace*, v níž mohou (nebo musejí) den ode dne měnit svoji identitu; těmto lidem chybí stabilita a předvídavost a svoboda volby zároveň znamená nutnost neustále volit. Pro leckteré komentátory je nová éra také synonymem pro novou ekonomiku, tedy „nový styl práce" – mezi hlavní slogany patří zpracování informací, flexibilita a rychlé změny firem, produktů i lidí. Že dochází ke změnám a že tyto změny mají trvalý vliv na naše okolí, je zjevné. Když jsem byl malý chlapec, fungovaly v Oslu námořní doky, tři velké pivovary a v údolí severně od středu města (příhodně pojmenovaném Nydalen, tedy Nové údolí) se nacházela různorodá změť malých i větších továren. Dnes všechny (až na jeden pivovar) zmizely a nahradily je luxusní byty, obchody, restaurace, vysoké školy, počítačové firmy, knižní kluby, rozhlasová studia a podobně. V neposlední řadě charakterizuje naši dobu nepřetržitá a vyčerpávající

záplava informací, která nabízí nekonečné množství možností, ale chybí jí jakákoli vnitřní souvislost.

Informační společnost můžete popisovat v tlustých knihách, ale možná stačí napsat následující: těžiště světové ekonomiky se přesunulo z věcí na symboly. Symbolická ekonomika se mění závratnou rychlostí a vyžaduje jiné formy organizace a větší flexibilitu než průmyslová ekonomika. Symboly se přemisťují snáze než předměty. Režimy ve východní Evropě nepoložily na lopatky zbraně, nýbrž myšlenky. Myšlenky a vize také vedou k povstáním a k migraci obyvatelstva. Neomezený pohyb myšlenek zároveň znamená, že se jich mnohem víc snaží obsadit volné místo v našich hlavách, což vede ke zmatkům a nejasné identitě.

Dovolte mi shrnout několik obecných rysů počátku 21. století, které tedy začalo někdy kolem roku 1991. Je to doba,

- pro niž jsou typické nezřetelné linie globálních konfliktů po skončení studené války a politika téměř bez ideologie;
- kdy individualistická „seberealizace" a osobní identita odsunují stranou kolektivní úkoly a silné nacionalistické a etnické proudy se pokoušejí boj za jasnou identitu spojit s tradiční politikou,
- kdy národní identita přestává být pro mnoho lidí důležitá, protože globalizace způsobuje, že mnohé – jak informace, tak fyzické zdroje – se už v prostoru fakticky nepohybuje. Řečeno jinými slovy: člověk může být kdekoli a dělat cokoli, zároveň však globální sociální nespravedlnost v informačním věku zapříčiňuje, že stále více lidí z chudých zemí začíná lákat migrace do zemí bohatých.

Dobu, v níž žijeme, charakterizují dvě revoluce: elektronická a multietnická. K tomu, aby člověk svoji dobu pochopil, nemusí mít ani jednu z nich v oblibě, ale nakonec je stejně nucen připustit, že už tvoří součást vzduchu, který dýcháme – takže s nimi od začátku musí počítat. Navíc jde o dvě stránky jedné věci. Elektronická revoluce a multietnická kultura jsou jedna druhé zrcadlovým obrazem. Obě vedou k tomu, že osobní identita přestává být spojena s tradicemi a kořeny, tedy s velkými souvislými příběhy. Kulturní mozaika multietnické společnosti se všemi svými hybridními formami, paradoxy, konflikty a napětím se velmi podobá rozkouskované, pestré, zmatené a nesouvislé záplavě informací, která je typická mimo jiné pro vícekanálové vysílání televize nebo pro internet. Obě způsobují

proudění, pohyb a znejasnění hranic. Oddělují kulturu od vymezeného místa, lidi od jasných představ o tom, kým jsou a čím se mohou stát, práci od pevného pracoviště, spotřebu od starých známých obchodních značek, vzdělání od hotových šablon, znalosti od standardních modelů toho, co znalost je a jak má vypadat... Minulost, celistvost, souvislost: to všechno se ocitá v ohrožení.

Nové protiklady, které s sebou přináší informační společnost, se dají schematicky popsat následující řadou dichotomií. Pravá strana samozřejmě dominuje, levá představuje reakci:

známé	–	nové
jistota	–	svoboda
komunitarismus	–	liberalismus
společenství	–	jedinec
kořeny	–	mobilita
tradice	–	impulzy
fundamentalismus	–	ambivalence
minulost	–	budoucnost
stabilita	–	změna
zralost	–	mládí

Tyto protiklady lze jen stěží umístit na osu mezi pravicí a levicí, a jak už jsem popsal výše, projevuje se „radikalismus" na přelomu tisíciletí především odmítáním změn – zbytky tradiční levice znepokojuje vše od globálních proměn klimatu po počítačové technologie, multietnické problémy a urbanizaci. Toto téma necháme na pokoji – mnohé naznačuje, že nejdůležitější myšlenkou obnovené levice by se měla stát globální sociální spravedlnost. V souvislosti s naším tématem je však důležitější krátce jmenovat to, co nám v informačním věku schází. Seznam nedostatkového zboží tvoří:

- pomalý čas
- jistota
- předvídatelnost
- sounáležitost, jednoznačná identita
- přehled, pochopení a souvislosti
- čisté životní prostředí
- kumulativní, lineární a organický růst
- pravé zážitky, které nejsou ironické ani inscenované médii

Jednotlivým pojmům se budeme podrobně věnovat později. A přestože doposud byl text velmi abstraktní, záhy se dostaneme ke konkrétnímu. Hegel svým čtenářům zcela správně připomínal, že „...skutečnost je vždy konkrétní".

Někteří mohou namítat, že se vlastně nejedná o nic nového, že všechna zmíněná témata a problémy už existují nejméně 100 let – v jistých případech jsou stará jako základy naší společnosti založené na obdělávání půdy. Těmto kritikům nedokážu odpovědět lépe než citátem z díla sociologa Manuela Castellse, jenž na konci svého gigantického třísvazkového díla **The Information Age (Informační věk)** jako odpověď na podobnou otázku píše:

„Mikročipy a počítače jsou nové; všudypřítomné mobilní telekomunikace jsou nové; genetické manipulace jsou také nové; integrované, elektronicky řízené globální finanční trhy, které fungují v reálném čase, jsou nové; kapitalistická ekonomika, jež spojuje celý svět, nikoli jen některé jeho části, je nová; novinku rovněž představuje, že většina městské pracovní síly v nejrozvinutějších ekonomikách světa se zabývá hlavně zpracováním informací; nově více než polovina obyvatel zeměkoule žije ve městech; rozpadlo se sovětské impérium, padl komunismus a skončila studená válka – to vše je nové; asijské oblasti na tichomořském pobřeží se stávají rovnoprávným aktérem světové ekonomiky; všeobecně se rozšiřuje odpor proti patriarchální společnosti; zvyšuje se povědomí o ochraně životního prostředí; rozvíjí se společnost sítí, to vše je historicky nové."

Pak se nadechne a dodá: „*Ale to není nejpodstatnější*. Chci podtrhnout, že v zásadě nehraje žádnou roli, zda tento svět či některé jeho rysy jsou nové, nebo nejsou. Moje analýza na tom nestojí. Toto je náš svět, svět informačního věku."

To by tedy na úvod mohlo stačit. Přece jen nám však ještě něco chybí. Moje kniha se má zabývat vztahem mezi technologiemi, společností a kulturou. Téma je velmi aktuální, ale já tvrdím, že nelze pochopit současnost, aniž bychom chápali minulost – tento názor jednak zřejmě nevydrží nápor informační společnosti, jednak bývá často mylně vykládán jako potřeba minulost napodobovat. Proto je následující kapitola čistá kulturní historie, série hlavních událostí v historii informačních technologií, jež ozřejmí, jak jsme se ocitli tam, kde dnes jsme. Ti nedočkavci, kteří nechtějí ztrácet čas čtením o rychlosti, růstu a tendenci, jež způsobuje, že všeho je čím

dál víc – a v neposlední řadě také o tom, co to pro nás znamená –, mohou v zásadě tuto kapitolu přeskočit, ale osobně to nedoporučuji z důvodů, které by teď měly být více než zřejmé.

3. kapitola

VĚK KNIH, HODINEK A PENĚZ

Jestliže by celá evoluce od prvních jednobuněčných organismů po anatomicky moderní slony a lidi trvala 24 hodin, objevil by se moderní člověk zhruba pět vteřin před dvanáctou. Zemědělská revoluce by přišla jeden a půl vteřiny před půlnocí a knihtisk méně než desetinu vteřiny před koncem časového limitu.

Pokud se vám z takového srovnání zatočila hlava, což je koneckonců asi správné, můžeme vynechat trilobity a brontosaury a spokojit se s vývojem moderního člověka. Tím pádem by 24 hodin odpovídalo zhruba 100 000 letům. (Na stáří anatomicky moderního člověka se významní badatelé shodují, ovšem řada příbuzných druhů je mnohem starší.) V tomto případě by se první zemědělci objevili v západní Asii někdy kolem půl desáté večer. První písmo, sumerské klínové písmo, se začalo používat ve stejné části světa asi o hodinu později. Gutenbergův knihtisk spatřil světlo světa osm minut před dvanáctou a evropští vojáci a dobrodruzi o pár sekund později objevili Ameriku. Telefon přišel na svět před jeden a půl minutou, televize a komerční letecká doprava existuje pouhých třicet vteřin. A internet? Na to zapomeňte.

Z hlediska kulturní historie představuje zemědělství pouze poznámku pod čarou, a moderní věk je dokonce jen poznámka v poznámce, bereme-li v úvahu výhradně délku jednotlivých etap. Lovci a sběrači, kteří 90 % doby vývoje našeho biologického druhu žili na celé planetě, byli v posledních 10 000 letech postupně vytlačeni do izolovaných a ekologicky podřadných částí světa – arktických polopouští, australských pouští, deštného pralesa střední Afriky – a poznenáhlu je nahradili nejprve zahradníci, potom zemědělci a následně v různé míře průmyslová a informační společnost s rychle rostoucí hustotou obyvatelstva.

Zlomové momenty ve vývoji technologií následují stále rychleji jeden po druhém. Písmo existovalo čtyři a půl tisíce let, než přišel Gutenbergův knihtisk a z knih se staly běžné výrobky. Knihtisk stihl oslavit sotva 500. výročí svého trvání a už se objevila vážná konkurence v podobě elektronických textů; sláva rozhlasu začala pohasínat už po několika

bídných desetiletích, kdy se na výsluní dostala televize. Podobně je tomu i v jiných oblastech: kůň s povozem fungoval pět tisíc let, než ho nahradily automobily s gumovými pneumatikami; ovšem mezi prvním autem a prvním letadlem uplynulo pouhých dvacet let. Vývoj nových modelů a typů výrobků dnes probíhá tak rychle, že se sotva najde výrobce, který by nezačal plánovat další modernizaci už předtím, než se předchozí varianta dostane na trh. K pomyslné hranici se přiblížíme tehdy, jakmile bude výrobek zastaralý již v momentě, kdy se ocitne na pultech obchodů.

Kulturní historie posledních 10, 100, 200 nebo 10 000 let, která se soustřeďuje na rychlost a akceleraci, pojmenovává jeden z hlavních aspektů lidského světa. Toto hledisko tvoří základ mnoha úvah, jež se objeví v následujících kapitolách. Nejprve se nicméně zastavíme u několika charakteristických znaků našeho, tedy moderního způsobu života. Místo komplikovaných diskusí o přesném časovém vymezení – kdy vlastně vznikla moderní společnost nebo moderní kultura? – navrhuji pár jednoduchých rozdílů mezi moderní a ne-moderní společností. Vědecké kruhy mě za to asi nebudou mít rády a mají k tomu dobré důvody: pojem modernita je totiž notoricky překrucovaný, díky čemuž má mnoho vědců o práci postaráno na mnoho let dopředu, ale zároveň mezi jednotlivými ne-moderními společnostmi existují v zásadě stejně velké rozdíly jako mezi námi a jimi. Jinými slovy, pokud člověk začne dělat to, k čemu se v této knize chystám, vyslouží si kritiku ze strany historiků i antropologů. Na svoji obranu musím říci, že následující popis je z obecného hlediska správný a že ukazuje zřetelný vývoj kulturní historie ve směru od konkrétního k abstraktnímu. Toto je důležité, protože tyranie okamžiku reprezentuje výsledný produkt dlouhodobého historického procesu, který začal v době, kdy neznámý sumerský génius přišel na to, že fyzický symbol může reprezentovat slovo. Byl to on (nebo ona), kdo jazyk osvobodil od mluvčího.

Vynález písma byl po řeči a výtvarném umění dalším zásadním mezníkem ve vývoji informačních technologií

Na seznamu nejdůležitějších vynálezů lidstva zaujímá písmo jedno z prvních míst. Je tak všudypřítomné, že si společnost bez písma lze jen stěží představit. Náš typ společnosti by se samozřejmě bez písma neobešel vůbec. Nebyli bychom těmi, jimiž jsme.

Písmo je nástroj, pomocí kterého lze *externalizovat* – dát vnější tvar – myšlenky, fakta, názory a pocity. Zmrazí jejich formu stejně, jako muzea provádějí fixaci kultury. V západoasijských zemědělských společnostech před 4–5 000 lety se písmo používalo převážně ke dvěma věcem: k vytváření seznamů a k náboženským účelům. Pořizovaly se soupisy majetku, obyvatel (kvůli vybírání daní či rekrutování do války), pytlů obilí, otroků a tak dále. Panovníci tímto způsobem získali mnohem větší přehled o své říši, než jaký měli dříve. Později se schopnost psát transformovala ve schopnost počítat a legendární obchodnické dovednosti Féničanů ve středomořské oblasti jsou úzce spojeny s jejich počtářskou obratností. Vždy přesně věděli, kdo kolik komu dlužil a za co. Vynalezli totiž účetnictví.

V náboženství se písmo uplatňovalo dvojím způsobem: na jedné straně mělo písmo samo v sobě magický element a zaklínadla vytesaná do kamene se obvykle používala k rituálním účelům. Lidé, kteří uměli psát, byli považováni za jistý druh kouzelníků (nedávno jsem v novinách četl, že designér internetových stránek sám o sobě mluvil jako o „technickém kouzelníkovi"). O pár tisíc let později se stejným způsobem používalo severské runové písmo. Na druhé straně, v pozdější době, když byla technologie zapisování zdokonalena, začalo písmo sloužit k zaznamenávání mýtů. Tak vznikla moderní náboženství, kterým se občas také říká náboženství písma – s ustálenými, autorizovanými verzemi mýtů, přesnými popisy stvoření, výčtu smrtelných hříchů, popisem spasení a tak dále.

Písmo se vyvinulo minimálně na třech či čtyřech místech nezávisle na sobě – v Přední Asii, ve Střední Americe, v Číně a (možná) v Egyptě. S výjimkou čínského písma odkazují všechny ostatní znakové systémy starého světa – od arabského a hebrejského přes severoindické písmo dévanágarí po amharské písmo v Etiopii – k sumerskému klínovému písmu. To bylo primitivní, piktografické (tzn. jeden symbol představoval jedno slovo), mělo omezenou flexibilitu a v mnoha případech bylo těžké se ho naučit. Později tyto systémy nahradila abeceda – nejprve vznikly systémy, kde symbol označoval slabiku, později jednotlivé zvuky či fonémy. Ovšem paralela mezi mluvou a písmem nikdy není dokonalá, přestože mnozí, kteří žijí ve společnostech založených na písmu, si to myslí. Některé systémy zaznamenávají pouze souhlásky (samohlásky člověk doplňuje sám při čtení) a většina západoevropských jazyků používá více

zvuků, než má k dispozici písmen. Písmo je něco jiného než mluva a psaný jazyk mluvu ovlivňuje. (Proto můžeme počítat s tím, že mluvu ovlivňuje také využití jazyka v souvislosti s počítačovými technologiemi.)

Nejstarší abecedu používali pravděpodobně Féničané; přejali ji – a upravili – obyvatelé řeckých měst zhruba v 8. století př. n. l. Řekové již dříve měli minimálně jeden znakový systém (tzv. lineární písmo B), ale zdá se, že několik set let před přijetím nové abecedy žádné písmo nepoužívali. Z dochovaných textů a fragmentů raného období starořecké civilizace je patrné, že vznikly v období přechodu. Stejně jako mezopotamský hrdinský **Epos o Gilgamešovi** a nejstarší části **Bible** nesou například Homérova vyprávění jasné známky ústního stylu: jsou založena na příbězích, které se dlouho před zapsáním tradovaly ústním podáním. U klasických filozofů z období od 6. století př. n. l. je tomu jinak. V dílech řeckých myslitelů, jako byli Thales, Parmenides a Herakleitos, se psaný text poprvé uplatňuje coby myšlení transformované do jiné substance. U vrcholných řeckých filozofů, hlavně Platona a Aristotela (tedy v 5.–4. století př. n. l.), už najdeme myšlenky, které by bez písma byly doslova nemyslitelné. Platonovy dialogy a Aristotelovy spisy obsahují pádné logické dedukce, jednoznačné formulace a jsou založeny na jasném oddělení pojmu a objektu. Jazyk se tedy jinými slovy osvobozuje od aktu promluvy, zhmotňuje se a externalizuje. Myšlenky je možno kriticky zkoumat, člověk se může vrátit a znovu se podívat, co autor psal na předchozí stránce, a lze pomalu a pečlivě studovat vnitřní logickou souvislost argumentace. Logika, jejíž pravidla byla přesně formulována v Aristotelově sylogistice, je s možností zapisování úzce spojena. (Přestože v Aristotelově době se ještě neustálily normy pro interpunkci a oddělování jednotlivých slov mezerami.)

Přechodu od mytického myšlení k filozofii se často říká „řecký zázrak". V mytickém myšlení neexistuje rozdíl mezi aktem promluvy, jazykovým pojmem a vnější skutečností; ve filozofii se tyto tři úrovně oddělují, a díky tomu je možné vztah mezi jazykem a skutečností kriticky posuzovat.

Vynález písma umožnil, aby se vědění rozvíjelo *kumulativně*, to znamená, že se dalo přímo a systematicky navázat na to, co již vymysleli jiní. Už ani nebylo nutné, aby byli předchozí myslitelé fyzicky přítomni. Jejich myšlenky zůstaly zachovány v hmotné formě. Nárůst kumulovaného vědění lidstva, o kterém bude řeč v jedné z následujících kapitol, je nerozlučně spjat s písmem. Tomáš Akvinský strávil ve 13. století celý

život tím, že dával dohromady dva soubory textů, jež byly v té době považovány za prastaré, konkrétně **Bibli** a Aristotelovy filozofické spisy. Cestovatelé v oblasti Černého moře mohli v 6. století n. l. srovnávat své poznatky s Herodotovými zápisky z cest, které už tehdy od doby jejich vzniku také dělilo 900 let. Když se v bádání rozhodli pokračovat matematici a vědci, mohli vycházet z Eukleida a Archimeda.

Písmo nám umožňuje postavit se na ramena mrtvých a vzdálených předků, ale je také *berličkou mysli*, která oslabuje naši paměť. Pokud si člověk může něco vyhledat, nemusí si to už pamatovat. K této vlastnosti písma se také ještě vrátíme. Pro informační společnost má samozřejmě dalekosáhlé důsledky.

Společnost bez písma má ústně tradované náboženství, v němž obvykle existují různé verze mýtů; rozšiřování náboženství je omezeno tím, kam až se mluvené slovo dostane; navíc nejsou dána žádná pevně stanovená centrální dogmata, se kterými by se věřící musel ztotožňovat. Společnost založená na písmu má naopak náboženství psané (obvykle ve formě posvátných textů), prostorově v zásadě neomezené pole působnosti, ale naopak jasně vymezenou soustavu dogmat spolu se „správnými" verzemi mýtů a příběhů. Takové náboženství by mělo být v podstatě totožné na Arabském poloostrově a třeba v Maroku (ve skutečnosti tomu tak ale není: do hry vstupují místní podmínky a ani ústní tradice se nikdy neztrácí docela). Tyto poznávací znaky jsou společné všem třem velkým náboženstvím pocházejícím ze západní Asie, a naopak chybí všem tradičním náboženstvím Afriky.

Společnost bez písma má navíc právní systém založený na zvycích a na tradici, zatímco společnost s písmem stojí na systému zákonů. Morálka v prvním typu společnosti závisí na jedinci – spočívá v konkrétních vztazích mezi lidmi –, zatímco v typu druhém je alespoň teoreticky legalistická, tedy zakotvená v psaném právním systému. V našem typu společnosti se psanou formou reguluje dokonce i vztah mezi rodiči a dětmi.

Ve společnosti bez písma se znalosti předávají v ústní podobě, a obyvatelstvo si tudíž musí cvičit paměť. Veškeré vědění se v každém momentě rovná sumě znalostí všech žijících členů společnosti. Ve společnosti založené na písmu je celkové množství znalostí mnohem vyšší, než by si všichni obyvatelé byli schopni společně zapamatovat; paměť jim naopak slouží hůře.

Většina společností bez písma je organizována na základě příbuzenských vazeb, zatímco společnosti s písmem jsou obvykle státní útvary, kde jako jistý metaforický typ spřízněnosti funguje abstraktní ideologie sounáležitosti, v dnešní době často formulovaná nacionalisticky.

Pozorný čtenář si jistě povšiml, že ve svém výkladu poněkud švindluji, mimo jiné tím, že pod hlavičku „společnost založená na písmu" zařazuji nejen staré řecké městské státy, ale i moderní národní státy. Je to tak, a ty, které zajímají podrobnosti, odkazuji na rozsáhlou odbornou literaturu pojednávající o společnostech založených na písmu či na ústní tradici z kulturněhistorického pohledu. Mnoho společností v minulosti i současnosti se nachází v šedé zóně někde uprostřed; vytvářejí se různé přechodné formy. Některé z nich písmo uplatňují jen v omezené míře, další ho využívají k jiným účelům než k podpoře kritického vědeckého myšlení (například k náboženské indoktrinaci), a je nepochybně pravda, že některé evropské společnosti začaly na písmo plně spoléhat až v 19. století. Takové detaily ovšem nejsou v našem výkladu příliš důležité; zajímají nás hlavně základní vývojové linie a jde nám především o to, abychom získali dostatečné pozadí pro analýzu současného stavu.

V rovině politické je zjevné, že společnosti bez písma mají buď decentralizovanou a rovnostářskou formu, nebo se jedná o království s jasným vůdcem, kde se politická moc dědí v příbuzenské linii. Společnosti založené na písmu jsou naopak silně centralizované a často mají abstraktní správu, přičemž vedení se obměňuje podle předem stanovených pravidel. Obecně představují společnosti s písmem mnohem větší celky než společnosti bez písma, a to jak rozlohou, tak počtem obyvatel. A zatímco příslušníci společností bez písma si vypravují mýty o tom, kdo jsou a odkud se vzali, mají společnosti s písmem *historii*, která plní naprosto stejnou funkci, ale byla sestavena za pomoci archivů a dalších písemných zdrojů.

Mělo by tedy být zjevné, že písmo tvořilo jeden z hlavních prostředků při přechodu od *konkrétní společnosti*, založené na blízkých, osobních vztazích, paměti, lokálním náboženství a ústně předávaných mýtech, ke *společnosti abstraktní*, spočívající na formálním systému zákonů, na archivech, psaném náboženství a psané historii. Zmíním se ještě o čtyřech dalších technologických inovacích, které spolu s písmem ukazují charakteristické vlastnosti moderní společnosti a jejichž využití je předpokladem ke vzniku informační společnosti.

Hodiny byly zavedeny proto, aby se podle nich řídil čas modliteb. Co se podle nich řídí dnes?

Hodiny vznikly v Evropě ve středověku a upozorňovaly křesťanské mnichy na čas modliteb. (Jak hodiny na věži kostela, tak muslimští muezzini, kteří pětkrát denně volají věřící k modlitbám, připomínají původní funkci časomíry – tedy minimálně ve společnostech, jež jsou dostatečně civilizované na to, aby podobné anachronismy ve jménu pluralismu povolily.) Kalendáře jsou staršího data a vznikly na mnoha místech nezávisle na sobě. V před-moderních společnostech nefungovaly jako technická pomůcka při sestavování pětiletek, ale souvisely s ročními obdobími, dobou sklizně, rituálními cykly a astronomií. Hodiny byly přesnější než kalendář. Čas nejen měřily, ale také dělily na menší kousky. (Které se měly později ještě zmenšovat, jak brzy uvidíme.) Hodiny se však přes svůj náboženský prapůvod brzy uplatnily i v jiných oblastech. Dalo se podle nich nejen svolávat mnichy na modlitby, ale také koordinovat všechny možné typy činností. Morální maximy holandského renesančního člověka Huga Grotia (1583–1645) jsou toho důkazem. Grotius proslul zejména svým přínosem v oblasti politické filozofie, ovšem často se o něm také hovoří jako o prvním moderním Evropanovi, jenž formuloval morální zásadu, která neměla vztah k náboženství: „Dochvilnost je ctnost!"

Stejně jako písmo externalizuje jazyk, externalizují hodiny čas. Stává se z něj „cosi", co existuje nezávisle na lidské zkušenosti, cosi objektivního a měřitelného. Tradiční společnosti tento přístup neznají, jejich obyvatelé žijí v časové struktuře určované jednotlivými činnostmi. Uplývání času se tedy řídí událostmi, nikoli naopak. Když se turista nebo antropolog v africké vesnici zajímá o to, kdy nějaká konkrétní událost vypukne, obvykle se mu dostane odpovědi: „Až bude všechno přichystáno." Nikdo neodpoví například „ve tři čtvrtě na pět". Ovšem i ve společnostech, kam už čas a jízdní řády pronikly, se může ukázat, že obyčejní lidé se podle něho v běžném životě příliš neřídí. Jeden z mých kolegů, který prováděl terénní výzkum ve venkovské oblasti Jávy, mi vyprávěl, jak jeden den potřeboval zajet vlakem do nejbližšího města. Zeptal se proto jednoho muže, v kolik hodin vlak odjíždí. Muž se zatvářil překvapeně a pak ukázal: „Vlak přijede z tamtoho směru, tady zastaví a za chvilku zase odjede tím druhým směrem."

Měření dělá z času autonomní substanci, něco, co existuje bez ohledu

na události. „Jedna hodina" pro každého z nás představuje jakousi abstraktní prázdnou jednotku, kterou lze naplnit nejrůznějšími činnostmi. Proto se o měřeném čase mluví často jako o „prázdném, kvantifikovaném čase". Měří se v přesných jednotkách, podobně jakožto metry a decilitry. Předpokládá se, že tyto jednotky jsou stejné i pro ostatní lidi. Jako bychom ve chvíli svého narození podepsali smlouvu, ve které se zavazujeme být celý život věrní údajům na hodinách a v kalendáři.

Pro nás jsou zajímavé obzvláště dva aspekty měření: za prvé dělá měření z času exaktní, nemilosrdnou a objektivní veličinu, svěrací kazajku, do které musíme vtěsnat veškeré subjektivní prožívání, jehož rychlost je oproti tomu velmi proměnlivá – jak všichni víme, může pět minut trvat v závislosti na situaci jen krátounký okamžik, nebo naopak celou věčnost. Nejsystematičtěji se této kvantitativní tyranii času věnoval filozof Henri Bergson (1859–1941). Dá se říci, že to byl možná vůbec nejproslulejší intelektuál 1. poloviny 20. století, a v roce 1927 získal Nobelovu cenu za literaturu. Ve své disertační práci, jež se v češtině jmenuje **Čas a svoboda** aneb **O bezprostředních datech vědomí**,*) přináší Bergson zevrubnou kritiku měřitelného, „prázdného" času, který nás řídí zvenčí, místo toho, aby se přirozeně zaplňoval úkoly zevnitř.

Druhým důležitým aspektem měřeného času je synchronizace, jíž podléhají všichni, které si čas podmanil. Všichni čtenáři této knihy se shodnou na tom, co znamená fakt, že je osm hodin a pět minut, a kdy přesně to je. Všichni vědí, kdy si mají zapnout televizi, aby viděli večerníček nebo televizní noviny, a dělají to současně. Pokud už program běží, když člověk televizi zapne, není chyba v televizním vysílání, ale v hodinkách dotyčného. Televize navíc synchronizuje velké, abstraktní skupiny a vštěpuje jim uniformizované uvažování. Popsaným způsobem tedy televize působí v případě, že má stát monopol na vysílání. V případě souběžného vysílání na mnoha kanálech je vliv televize *přesně opačný*. Ale o tom později.

S teploměrem a teplotou se to má stejně jako s hodinami a časem. Není přijatelné říkat „zdá se mi, že je tu zima", když se člověk může podívat na teploměr a zjistit, kolik stupňů v místnosti je. Ukazuje-li rtuť více než dvacet nad nulou, není chyba v teploměru, ale ve vás.

*) Česky vydalo Samcovo knihkupectví v roce 1947 a nakladatelství Filosofia v roce 1994.

Peníze jsou informační technologií stejného druhu jako písmo nebo hodiny

Hlubší důsledky než teploměr s sebou však přináší jiná technologie fungující na podobném principu, totiž peníze. V tradičních společnostech existuje jak jazyk, tak vnímání času, nikoli však písmo a hodiny. Ve většině společností rovněž fungují jisté typy platidel, ovšem náš typ peněz je v podstatě převratnou novinkou. Peníze dělají s placením, oceňováním hodnoty a směňováním zboží totéž, co hodiny a písmo s časem a jazykem. Transakce začínají být abstraktní.

Mušličky, zlaté mince nebo další cennosti jsou známé v širokém spektru před-moderních společností. Mohou se používat třeba jako měřítko, s jehož pomocí je možné porovnávat cenu rozličných předmětů – pytel obilí má hodnotu půl zlaťáku; koza má také hodnotu půl zlaťáku, tudíž jeden pytel obilí má stejnou hodnotu jako jedna koza. Dají se také uplatňovat coby prostředek směny – za jeden zlaťák můžu koupit dvě kozy. Někdy se dokonce dají použít k zaplacení – zavraždil jsem souseda, takže vdově a jeho třem dětem musím zaplatit tři zlaťáky jako náhradu škody. Moderní peníze však mají mnohem větší moc než všechny podobné prostředky známé z tradičních společností. Především jsou v oblasti, kde se používají, zcela *univerzální*. John Lennon a Paul McCartney měli možná pravdu, když zpívali, že lásku si za peníze koupit nelze, ačkoli by se jistě našli cyničtí sociologové, kteří by zpochybnili i toto tvrzení, ovšem jinak funguje jeden typ peněz jako univerzální prostředek nákupu a směny i jako měřítko hodnoty ve všech oblastech společnosti. Mušličky měly coby platidlo hodnotu pouze v západní Africe, a i tam se za ně daly koupit jen určité výrobky a služby. Naše peníze jsou platné v celém státě s několika miliony obyvatel, a vzhledem k tomu, že naše měna je konvertibilní, platí vlastně na celém světě. Považujeme-li peníze za informační technologii, dá se říci, že značnou měrou přispěly ke sjednocení celého světa. Díky nim lze porovnávat platy a kupní sílu kdekoli na světě, umožňují směnit pytel mouky taro z Nové Guiney za elektroniku z Japonska a jsou nezbytné k fungování celosvětové ekonomiky. Zatímco obchody a transakce závisí v mnohých společnostech na důvěře a osobních vztazích mezi prodejcem a kupujícím, abstraktní a univerzální peníze s sebou přinášejí *externalizaci* ekonomických transakcí. Dokud se všichni shodnou na ekonomické hodnotě bankovek, nepotřebuji osobně znát ani své věřitele, ani dlužníky. A v době, kdy peníze pronikají už

i do virtuálního kyberprostoru a pomocí mezinárodní platební karty můžeme třeba na Filipínách zaplatit za vypůjčení auta nebo si v bankomatu vybrat hotovost, jsou peníze ještě abstraktnější.

Stejně jako písmo, číslice, hodiny a peníze fungují také notové zápisy

Posledním příkladem, který v této souvislosti uvedu, je notový zápis hudby. Ve většině (nebo ve všech?) společnostech, jež známe, existuje jistá forma hudby, ovšem notace byla vynalezena jen na několika místech, konkrétně v Evropě a v Číně, v obou případech zhruba v 9.–10. století. Pouze v Evropě se však z notového zápisu stal univerzální symbolický jazyk, ve kterém je hudbu možné zaznamenávat – čínský/japonský systém uplatňoval znaky obvykle používané k zápisu slov. Zpočátku byl notový zápis velmi prostý a zaznamenával pouze stoupání nebo klesání melodie. Systém se postupně rozvíjel a v 11. století zavedl Guido z Arezza notovou osnovu, jež umožnila zapisovat konkrétní intervaly, například tercie či kvinty. Zhruba ve stejné době se také objevily značky označující různou délku tónů. Na začátku 16. století už byl víceméně ustálen notový zápis, který se používá dodnes.

Noty nás zajímají hned z několika důvodů. Za prvé dělají s hudbou totéž co písmo s jazykem – osvobozují ji od konkrétního muzikanta, umožňují její skladování a předávání následujícím generacím; s jejich pomocí je také možné naučit se nějakou skladbu bez osobního kontaktu s jiným hudebníkem. Za druhé notový zápis hudbu fixuje, stejně jako historie fixuje mýty a kalendář plynutí času. Za třetí díky notám vzrostla komplexnost hudby. Není náhodou, že přibližně ve stejné době jako notace vznikla také vícehlasá hudba, což je hudební inovace, která se mimo Evropu nevyvinula. Bez notace by byla nemyslitelná jak matematická pravidelnost v Bachových fugách, tak velký počet hlasů v Beethovenových symfoniích. Komorní *a* (základní tón *a* o kmitočtu 440 Hz) bylo přesně definováno až v roce 1939, předtím bylo několik století pohyblivé. Jde vlastně o obdobné ustálení, jaké představuje například zlatý standard, greenwichský střední čas nebo platinový prototyp metru uložený v Paříži. Společný, abstraktní standard, který je závazný pro všechny bez výjimky.

Společnost je stále abstraktnější

Technologie písma vedla ke standardizaci jazyka. Technologie měření času směřovala jak ke standardizaci časových jednotek, tak k synchronizaci velkých skupin obyvatelstva. Čím větší byla potřeba koordinovat pohyb lidí, o to více se zvětšily oblasti, na které se společná norma vztahovala. Když začala koncem 30. let 19. století fungovat Velká západní železnice, ukazovaly hodiny v Bristolu o deset minut méně než v Londýně. Požadavek synchronizovat obyvatele těchto dvou měst tehdy ještě neexistoval. Došlo k tomu však jen o pár let později, kdy vzdálenost mezi městy překlenul telegraf a telefon. V roce 1884 bylo zavedeno dnes běžné rozdělení na 24 časových pásem. Před tím existovalo v Evropě a vlastně i ve zbytku světa bezpočet lokálních časových pásem. Synchronizace a standardizace probíhala pomalu, ale jakmile se jednou prosadila, není už snadné se jí zbavit.

Přechod od příbuzenských vazeb k národní identitě, od zvykového práva k závaznému právnímu systému, od „mušliček" (či něčeho podobného) k univerzálním penězům, od hudby hrané z hlavy k notám a vícehlasu, od lokálních náboženství k velkým psaným náboženským systémům, od morálky založené na osobní zkušenosti k pevně daným principům, od paměti k archivům, od mýtů k historii, od času řízeného událostmi k času měřenému – všechny tyto změny mají stejnou tendenci: směřují od malé společnosti založené na konkrétních sociálních vztazích a praktických dovednostech ke společnosti velké, založené na abstraktním systému norem a abstraktních znalostech vycházejících z logiky a z vědy.

Tento typ protikladů se dříve ve společenských vědách používal, ale vyšel z módy. Většina badatelů se dnes věnuje spíše charakteristickým rysům daného společenství a povšechnými generalizacemi se nezabývá. K takovému postoji je samozřejmě spousta dobrých důvodů. Ve skutečnosti totiž tradiční formy sociálního života a dovedností ve společnosti fungují zároveň s těmi moderními. Nepotismus (upřednostňování příbuzných), anachronické náboženské představy a víra v nespecifikované „síly" (černá kočka přes cestu, rozbité zrcadlo apod.), intuice i spontánní kreativita se vyskytují v moderních stejně jako v tradičních společnostech, ačkoli samozřejmě v úplně jiném kontextu. Já sám jsem napsal krátké pojednání o podobnosti mezi mýty a historií a většina mého bádání se zaměřuje na jeden moderní fenomén, který se podezřele podobá tradiční příbuzen-

ské ideologii, totiž na etnicitu. Takže námitka je oprávněná, ovšem pouze v případě, že věci sledujeme pod drobnohledem. Jsem nadále přesvědčen o tom, že mezi životem na Manhattanu a v zasuté vesničce na Nové Guineji existuje zásadní rozdíl, a bude-li to nutné, jsem ochoten se za tento názor veřejně postavit.

Na závěr jmenujme ještě dvě historické změny, které měly významný vliv na náš způsob uvažování a životní styl. Jedná se o knihtisk a průmyslovou revoluci.

V době před knihtiskem (Johannes Gutenberg žil zhruba v letech 1400–1468) existovala schopnost číst a psát v mnoha společnostech, ale nebyla příliš rozšířena. Způsobovalo to mnoho faktorů, mimo jiné ten, že kniha mohla stát přibližně tolik jako malé hospodářství. Všechny knihy totiž byly ručně psané; psali je především mniši a také profesionální písaři. Potom Gutenberg vynalezl svůj stroj, nedávno vybraný za nejdůležitější objev posledních 2000 let, a knihy náhle velmi zlevnily. Pro přesnost uveďme, že k tomu došlo v roce 1455 a později – tehdy Gutenberg začal tisknout proslulou 42řádkovou bibli. Na skutečně levné knihy si svět samozřejmě musel ještě nějakou dobu počkat. Gutenbergova bible stála 30 zlatých, a roční plat dělníka činil 10 zlatých. V průběhu následujícího století se nová technologie postupně rozšířila po střední Evropě (a knihy se stále zlevňovaly). První tiskárnu v Anglii založil roku 1476 William Caxton. Caxton byl tiskař, ale také nakladatelský redaktor, knihkupec a odpovědný vydavatel (tato kombinace fungovala běžně až do konce 19. století), a svým redaktorským působením značně napomohl ustálení anglického pravopisu a syntaxe. Knihtisk přispěl také v jiných zemích jak ke standardizaci, tak i k rozvoji literatury v národním jazyce – na úkor latiny. Trh se velmi rozšířil a nezahrnoval už jen hrstku latinských vzdělanců. Knihtisk měl v počátcích moderního věku rozhodující vliv na rozmach vědy, filozofie a beletrie. Položil základy všeobecné vzdělanosti, zapříčinil vznik intelektuální elity v evropských městech a měl mnoho dalších důsledků, které Gutenberg naprosto nemohl předvídat. Jeho cílem bylo v první řadě vydělat peníze na tisku a prodeji bible.

Jedním z důsledků knihtisku, jež jsou pro nás v této souvislosti důležité, je právě standardizace. Pod vlivem levných tištěných knih se ustálil nejen jazyk, ale také pohled na svět. Celá střední třída od Augsburgu po Brémy měla nyní k dispozici identické informace zapsané identickým

způsobem. Poprvé se tedy zformovala veřejnost národa, skupina mužů (a několika málo žen), kteří se zajímali o stejné spisovatele, stejné politické a teologické otázky, filozofické a vědecké poznatky. Knihtisk byl pro rozvoj demokracie a nacionalismu tak důležitý, že Benedict Anderson ve své, dnes už klasické knize **Imagined Communities (Imaginární společenství)** z roku 1983 přisoudil „knihařskému kapitalismu" hlavní roli. Bez této působivé informační technologie si téměř nedokážeme představit, že by například člověk z Marseilles mohl získat pocit, že je příslušníkem stejného národa jako obyvatel Lille a že to mimo jiné znamená dodržování jistých morálních povinností a zákonů. Jako technologie, jež tvoří abstraktní společenství, tedy solidární a empatický vztah mezi lidmi, kteří se osobně nikdy nesetkali, nemá knihtisk vážnějšího soupeře. Tvoří samý základ nacionalismu a demokracie. Otázka, jež nás v této souvislosti musí napadnout, zní: pokud knihtisk zapříčinil vznik demokracie a nacionalismu, co vznikne v důsledku rozšíření internetu a digitálního satelitního vysílání televize?

Přesto však trvalo poměrně dlouho, než se gramotnost rozšířila mezi běžnou populací, a to dokonce i v nejrozvinutějších evropských zemích. V Shakespearově době (tedy přibližně kolem roku 1600) umělo číst asi 10 % obyvatelstva Anglie a Walesu. V dnešní době tak vysoká negramotnost neexistuje v žádné zemi na světě. Ba i mezi ženami v konzervativních patriarchálních společnostech je vyšší podíl gramotných než v Anglii za Shakespeara.

Dá se říci, že součástí nové, abstraktní společnosti se velké skupiny obyvatelstva stávaly postupně nejprve díky knihtisku, později díky masovým sdělovacím prostředkům, například novinám, a také díky zavedení povinné školní docházky. Taková abstraktní společnost se skládala z vysokého počtu lidí, kteří fungovali jako malé součástky velkého soukolí; postupně začalo být možné jakoukoli z těchto součástek ve výrobě lehce nahradit. Znalosti a dovednosti jednotlivce totiž už nebyly jedinečné, ale standardizované a víceméně identické se znalostmi a dovednostmi ostatních. Tato možnost se poprvé naplno projevila při průmyslové revoluci v 18. a 19. století.

Zatímco v tradičních řemeslech se zkušenosti převáděly z mistra na učně, výroba v továrně je tak standardizovaná, že by v ideálním případě měla vyžadovat pouze několik málo všeobecných dovedností. (Totéž můžeme v podstatě říci o „výrobě" v byrokratickém systému; nehraje žádnou roli, zda člověk studoval v Brně nebo v Olomouci.) Už

první sociologové – například Marx a Durkheim – poukázali na to, že v průmyslové výrobě je proces rozdělen na malé kousky a jednotliví dělníci vykonávají jen malou část celé produkce. Badatelé ve společenských vědách se navíc tímto problémem vážně zabývali už o několik generací dříve, než Henry Ford vynalezl montážní linku. Jinými slovy se dá říci, že to nejhorší mělo teprve přijít. Nebo možná to nejlepší, neboť stejně jako knihy byla průmyslová výroba stále levnější a levnější.

Industriální výroba synchronizuje práci a standardizuje výrobky. Jeden kus určitého výrobního modelu CD-přehrávače je identický se všemi ostatními, a pokud se odlišuje, znamená to, že má nějakou chybu. V řemeslné společnosti byl naopak každý výrobek svým způsobem jedinečný.

K průmyslové výrobě neodmyslitelně patří píchací hodiny a sirény ohlašující konec směny. Hodinový strojek tak nakonec pronikl do všech částí společnosti, od poklidného životního stylu mnichů až k hektickému industrialismu.

Moderní společnost se vyznačuje zvláštní formou komplexnosti. Komplexnost má mnoho různých forem; nedá se například říci, že tradiční společnosti jsou ve všech ohledech jednoduché. V některých oblastech jsme naopak velmi nekomplikovaní my. Mezi typické ukázky sociální a kulturní komplexnosti patří kupříkladu indická kastovní společnost nebo kosmologie domorodých Australanů. Modernita však zaujímá výjimečnou pozici, už dnes je dominantní a zřejmě postupně zasáhne celý svět. Synchronizuje a standardizuje velké masy lidí, všechny malé součástky nepřehledného soukolí. Zakládá se na společném, mechanickém, objektivním čase, na globálním médiu ekonomických transakcí (tedy na penězích), na výrobních a destrukčních prostředcích vycházejících z vědeckých poznatků, které všichni uznávají. Modernita koordinuje – tedy synchronizuje a standardizuje – pohyb a myšlení nesmírného množství lidí způsobem, který je v před-moderní společnosti neznámý a navíc nemyslitelný. Díky externalizovanému času, jazyku, ekonomice, paměti, morálce a dovednostem přestávají být jednotlivci nepostradatelní. Tím pádem vzniká téměř neohraničitelná sociální komplexita. Pomocí jednotlivých nástrojů – tedy měřeného času, písma, peněžní ekonomiky atd. – může systém vtahovat další miliony lidí, aniž by sám změnil svůj charakter nebo se musel reorganizovat.

Doposud jsem se nezmínil o *víře v pokrok*. Pro některé je to přímo

ztělesnění modernosti, jiní (jak pesimisté, tak optimisté) se domnívají, že jsme vstoupili do epochy skutečného postmodernismu, protože víra v pokrok se postupně vytrácí. Představa, že svět opravdu míří vpřed, že se pohybuje stanoveným, plánovaným směrem, je pro moderní společnost zásadní. Znalosti, technika, morálka, životní standard, chápání souvislostí – to vše směřuje dopředu, nebo se tak alespoň všeobecně soudí. Letošní elektronická udělátka jsou lepší než ta loňská, filozofové 20. století pronikli hlouběji než jejich kolegové ve století 18. a vůbec se lidstvu daří po všech stránkách lépe než dřív. Pokud by se ukázalo, že tomu tak vlastně není, bude prostředkem k nápravě ještě pevnější víra v pokrok, případně některá z konkurenčních značek (například socialismus).

Důležitou roli v tomto způsobu uvažování hraje lineární čas, kterému se (jak za okamžik ukážu) v současné době příliš nedaří. Lineární čas totiž z hodin ani z kalendáře nutně nevyplývá. Hodiny odměřují časový cyklus, tedy 24 hodin, jež se každý den opakují. Všichni znají otřepaný vtip o tom, že rozbité hodinky ukazují dvakrát denně správný čas. Kalendáře s označením čísla roku signalizují posun vpřed, zatímco většina tradičních kalendářů, které známe – od Thajska po Střední Ameriku –, zobrazovala rituální cykly, nikoli historický vývoj. Víru v pokrok tedy zplodila kultura, jejíž nedílnou součástí jsou hodiny, knihtisk, věda a z ní vyplývající technologie, průmyslové výrobní postupy a kapitalismus. To je velmi silná koalice. Stejně však mají mnozí z nás neblahou předtuchu, že něco není v pořádku, že svět se nemění v lepší, humánnější a zvladatelnější místo k životu nebo alespoň že události rozhodně nemíří správným směrem. Tento pocit ale nepramení z lineárního vnímání času, nýbrž z toho, že *vnímání času už není dostatečně lineární*. Začne-li člověk dělit čas na malinké kousky a překročí-li určitou hranici, stane se z času jediný šílený hysterický moment, který se neustále posouvá, ale nikam nesměřuje, neodkazuje k dalšímu okamžiku.

Problém, jímž se v této knize zabýváme, možná tedy vznikl hlavně proto, že moderní společnost byla příliš úspěšná ve svých snahách efektivizovat, zvyšovat výkonnost, modernizovat a standardizovat. Změny, tedy „pokrok", už nyní probíhají tak rychle, že k nim nestihneme zaujmout stanovisko. A pokud se neustále něco děje, neděje se vlastně vůbec nic. Klíčovým faktorem, který tuto situaci způsobuje, je rychlost a na tu se zaměříme v následující kapitole.